

23 Νοεμβρίου 2017

Α.Π.: 252

ΠΡΟΣ

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΝΕΩΤ. ΜΝΗΜΕΙΩΝ & ΤΕΧΝ. ΕΡΓΩΝ

ΑΤΤΙΚΗΣ, ΑΝΑΤ. ΣΤ. ΕΛΛΑΔΑΣ & ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Κλεψύδρας 1 & Λυσίου, Αθήνα

Τηλ.: 210-3253059, 210-3243289

E-mail: ynmteaasek@culture.gr

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Μακρυγιάννη 2, Αθήνα

Τηλέφωνο: 2109238175

E-mail: efaath@culture.gr

ΘΕΜΑ:

**ΑΙΤΗΣΗ ΓΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟ ΚΤΙΡΙΟΥ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΧΩΡΟΥ ΔΙΑΤΗΡΗΤΕΟΥ ΑΠΟ ΤΟ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

Το Διοικητικό Συμβούλιο του «Μητροπολιτικού Πάρκου Περιβαλλοντικών και Εκπαιδευτικών Δραστηριοτήτων και Ανάπτυξης Κοινωνικής Οικονομίας Αντώνης Τρίτσης», νόμιμος Φορέας Διαχείρισης του κτιρίου «Ναός Αποστόλου Παύλου» ο οποίος περιλαμβάνεται εντός της έκτασης του Πάρκου στην περιοχή «Πύργος Βασιλίσσης», αποφάσισε να καταθέσει αίτηση για τον χαρακτηρισμό του παρακάτω κτιρίου.

Ο Ναός Απ.Παύλου σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε το διάστημα 1958-1960, από τον αρχιτέκτονα Αθανάσιο Κουτσογιάννη, στο πλαίσιο της δεκαετούς συνεργασίας του με τον Πέτρο και Δημήτρη Πικιώνη. Το έργο ανατέθηκε στους αρχιτέκτονες από το «Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα», έναν από τους κεντρικούς φορείς προώθησης της ιδεολογικής, εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής των Βασιλικών Ανακτόρων στη μετεμφυλιακή και μεταπολεμική Ελλάδα. Το έργο αφορούσε στην κατασκευή ενός χριστιανικού ναού στην περιοχή «Πύργος Βασιλίσσης», δίπλα στο κτίριο της «Εθνικής Εστίας» η οποία, από το 1954, ανέπτυξε προγράμματα κοινωνικής αγωγής μέσα από τη φιλοξενία ομάδων πολιτών από την Ελληνική επαρχία. Μαζί με τους Αθ.Κουτσογιάννη και Δ.Πικιώνη, οι οποίοι είχαν την ευθύνη σχεδιασμού του κτιρίου αλλά και τη διαμόρφωση του εξωτερικού χώρου, συνεργάστηκε και ο ζωγράφος Φώτης Κόντογλου ο οποίος φιλοτέχνησε το τέμπλο και τρεις φορητές θρησκευτικές εικόνες.

Ο Ναός Αποστόλου Παύλου είναι ένα ιδιαίτερα καλά διατηρημένο έργο, το οποίο είναι ελάχιστα μελετημένο και στο οποίο ανιχνεύονται οι πολιτικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί της μετεμφυλιακής και μεταπολεμικής Ελλάδας. Αποτελεί συγχρόνως μοναδικό δείγμα συνάντησης σημαντικών Ελλήνων δημιουργών, όπως ο Αθ.Κουτσογιάννης, ο Δ.Πικιώνης και ο Φ. Κόντογλου. Για τον λόγο αυτό η προστασία και η ανάδειξη του

συγκεκριμένου έργου είναι σημαντική για τη μελέτη της ιστορίας της Ελληνικής αρχιτεκτονικής και τέχνης του 20^{ου} αιώνα όπως και για τη διάσωση της ιστορικής μνήμης.

Με βάση την ομόφωνη απόφαση των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου (αρ.131/26.10.2017), υποβάλλουμε αίτημα κήρυξης διατηρητέου μνημείου από το Υπουργείο Πολιτισμού των εξής ενοτήτων: α) Το κτιριακό κέλυφος του Ναού Αποστόλου Παύλου, β) Τα αντικείμενα και εξοπλισμό που σχεδιάστηκαν από τους αρχιτέκτονες Κουτσογιάννη-Πικιώνη και τα καλλιτεχνικά έργα του ζωγράφου Φώτη Κόντογλου στο εσωτερικό του κτιρίου, γ) Τον περιβάλλοντα χώρο με όλες τις τοπιακές διαμορφώσεις.

Επισυνάπτουμε σχετική έκθεση τεκμηρίωσης της ιστορικής και αρχιτεκτονικής αξίας του έργου στην οποία περιλαμβάνονται στοιχεία ταυτοποίησης του έργου (πρωτότυπα σχέδια, φωτογραφίες αποτύπωσης, τοπογραφικά σχέδια), εκτενή καταγραφή της διαδικασίας και των εμπλεκόμενων στο σχεδιασμό και υλοποίηση, όπως και την αποτίμηση των αρχιτεκτονικών, κοινωνικών, και πολιτισμικών αξιών του έργου. Την έκθεση τεκμηρίωσης συνέταξε ο Αρχιτέκτων Μηχανικός με ειδίκευση στην Ιστορία Αρχιτεκτονικής, Πέτρος Φωκαΐδης (τηλ: 6973010343, mail: petros.phokaides@gmail.com)

Είμαστε στη διάθεση σας για κάθε διευκρίνιση.

Με εκτίμηση,

Γιάννης Πολύζος,
Προέδρος ΔΣ

Συνημμένα: Έκθεση τεκμηρίωσης σε ηλεκτρονική μορφή

Κοιν.: Αρχείο Φορέα (contact@parkotritsis.gr)
Μέλη ΔΣ

Ιστορική και Αρχιτεκτονική Τεκμηρίωση Ναού Αποστόλου Παύλου

**Μητροπολιτικό Πάρκο Περιβαλλοντικών και Εκπαιδευτικών
Δραστηριοτήτων και Ανάπτυξης Κοινωνικής Οικονομίας «Αντώνης
Τρίτσης»**

Πέτρος Φωκαΐδης
Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ, ΥΔ ΕΜΠ

Αθήνα, 22 Νοεμβρίου 2017

0. Σύνοψη της έκθεσης

Ο Ναός Απ.Παύλου σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε το διάστημα 1958-1960, από τον αρχιτέκτονα Αθανάσιο Κουτσογιάννη, στο πλαίσιο της δεκαετούς συνεργασίας του με τον Πέτρο και Δημήτρη Πικιώνη. Ο Ναός ανατέθηκε στους αρχιτέκτονες από το «Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα», έναν από τους κεντρικούς φορείς προώθησης της ιδεολογικής, εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής των Βασιλικών Ανακτόρων στη μετεμφυλιακή και μεταπολεμική Ελλάδα. Το έργο αφορούσε στην κατασκευή ενός χριστιανικού ναού στην περιοχή «Πύργος Βασιλίσσης», δίπλα στο σύγχρονο κτίριο της «Εθνικής Εστίας» η οποία, από το 1954, προωθούσε προγράμματα κοινωνικής αγωγής μέσα από τη φιλοξενία ομάδων πολιτών από την Ελληνική επαρχία.

Αντλώντας από τη στενή συνεργασία του με το Δημήτρη Πικιώνη σε αντίστοιχα έργα όπως ο Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρη, ο κύριος αρχιτέκτονας του έργου, Αθανάσιος Κουτσογιάννης, προσάρμοσε τις σχεδιαστικές και αισθητικές κατευθύνσεις του μεταπολεμικού αρχιτεκτονικού έργου του Δ.Πικιώνη, μέσα από μια συνολική σχεδιαστική προσέγγιση η οποία διαχειρίστηκε με ενιαίο τρόπο το κτίριο και το φυσικό του περιβάλλον. Η προσεκτική ενορχήστρωση υλικών και κατασκευαστικών τεχνικών που παρέπεμπαν στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική μαζί με καινοτόμες αρχιτεκτονικές πρακτικές, όπως η ανακύκλωση οικοδομικών υλικών, η κατασκευή επί τόπου (in situ), η προσομοίωση «φυσικών» ή «χειροποίητων» υφών, και ο σχεδιασμός ειδικών αντικειμένων στόχευε αφενός, στην απόρριψη των τεχνολογικών και πολιτισμικών αξιών του νεωτερικού πολιτισμού και, αφετέρου, αναδείκνυε την αξία τοπικών παραδόσεων και του φυσικού τοπίου ως πηγές ανανέωσης της Μοντέρνας αρχιτεκτονικής, αλλά και της μεταπολεμικής Ελληνικής κοινωνίας.

Οι σχεδιαστικές και αισθητικές προθέσεις Κουτσογιάννη-Πικιώνη αναδείχθηκαν με ιδιαίτερη ένταση στη διαμόρφωση του εξωτερικού χώρου όπου οι σχέσεις και τα όρια ανάμεσα στο φυσικό και το τεχνητό, το ιστορικό/παραδοσιακό και το σύγχρονο, παρέμειναν δυσδιάκριτα καθώς η πρόσληψή τους μετατοπίζονταν στο δυναμικό βιωματικό πεδίο του επισκέπτη/χρήστη. Στην ίδια κατεύθυνση, η παρέμβαση του ζωγράφου Φώτη Κόντογλου, ο οποίος φιλοτέχνησε στο εσωτερικό του Ναού το φυτικό/γεωμετρικό διάκοσμο του τέμπλου και τρεις φορητές εικόνες, υπογράμμισε όχι μόνο το θρησκευτικό χαρακτήρα του έργου αλλά και την κοινή προσπάθεια αρχιτεκτονικής και εικαστικής δημιουργίας για πολιτισμική ανανέωση. Μέσα από την σπάνια αυτή συνεργασία Κουτσογιάννη-Πικιώνη και Κόντογλου, το συγκεκριμένο έργο εξέφρασε ένα εύρος πολιτισμικών και πολιτικών αιτημάτων τόσο των δημιουργών του όσο και του φορέα ανάθεσης: από την αναθεώρηση του αρχιτεκτονικού μοντερνισμού και την ανανέωση της σύγχρονης Ελληνικής τέχνης, μέχρι το αίτημα της ανασυγκρότησης της εθνικής ταυτότητας της χώρας.

Αν και ελάχιστα γνωστό ή μελετημένο, ο Ναός του Απ.Παύλου είναι ένα εξαιρετικά διατηρημένο έργο στο οποίο ανιχνεύονται οι πολιτικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί της μετεμφυλιακής και μεταπολεμικής Ελλάδας. Αποτελεί συγχρόνως μοναδικό δείγμα συνάντησης σημαντικών Ελλήνων δημιουργών, όπως ο Κουτσογιάννης, ο Πικιώνης και ο Κόντογλου. Για τον λόγο αυτό η προστασία και η ανάδειξη του συγκεκριμένου έργου είναι σημαντική για τη μελέτη της ιστορίας της Ελληνικής αρχιτεκτονικής και τέχνης του 20^{ου} αιώνα όπως και για τη διάσωση της ιστορικής μνήμης.

1. Ταυτότητα έργου¹

1.1 Στοιχεία ταυτοποίησης

Όνομα: Ναός Αποστόλου Παύλου και Περιβάλλον χώρος

Προηγούμενο/αρχικό/άλλο όνομα:

Ιερός Ναός Αποστόλου Παύλου «Εθνικής Εστίας»

Ιερός Ναός «Εθνικής Εστίας» του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος

Ναῦδριο Αποστόλου Παύλου

Οδός/Αριθμός: Σπύρου Μουστακλή 23 (Γραφεία Φορέα Διαχείρισης Πάρκου)

Πόλη: Ίλιον

Περιφέρεια: Αττική

Τ.Κ: Ίλιον 13122

Χώρα: ΕΛΛΑΔΑ

Δεδομένα Γεω-αναφοράς (συντεταγμένες): 475128.57 (Latitude), 4210555.24 (Longitude) (Εθνικό Κτηματολόγιο) 38.045342 (Latitude) 23.718041 (Longitude) (Google Maps)

Υφιστάμενη τυπολογία: Χριστιανικός Ναός / Θρησκευτικός χώρος / Φυσικός Χώρος

Προηγούμενη/αρχική/άλλη τυπολογία: -

Παρατηρήσεις για την τυπολογία: -

1.2 Κατάσταση προστασίας

Προστασία (κράτος/περιφέρεια/πόλη ή άλλο φορέα): -

βαθμός προστασίας: -

ημερομηνία κήρυξης: -

έκταση προστασίας (περιβάλλον/τμήματα/κτίριο): -

παρατηρήσεις:

Η παρούσα έκθεση συμβάλει στις προσπάθειες προστασίας/ανάδειξης του έργου από τον φορέα διαχείρισης του «Μητροπολιτικού Πάρκου Περιβαλλοντικών και Εκπαιδευτικών Δραστηριοτήτων και Ανάπτυξης Κοινωνικής Οικονομίας Αντώνης Τρίτσης» οι οποίες ορίζονται από την σχετική απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου (131 / 26.10.2017) για την υποβολή αιτήματος κήρυξης του έργου ως διατηρητέο μνημείο.

1.3 Οπτικές ή λειτουργικές συνδέσεις με άλλα έργα

Ονόματα κτιρίων του περιβάλλοντος: Κτίριο «Εθνικής Εστίας»

---

¹ Η παρούσα έκθεση αξιοποιεί το πρότυπο τεκμηρίωσης (documentat on f che) του διεθνούς οργανισμού DO.CO.MO.MO, το οποίο είναι προσαρμοσμένο στις ιδιαίτερες ανάγκες καταγραφής και αξιολόγησης έργων της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής. Από το 2003 μέχρι σήμερα, το πρότυπο αυτό χρησιμοποιείται από 70 περίπου εθνικές και τοπικές ομάδες για την τεκμηρίωση έργων Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής σε παγκόσμιο επίπεδο. Ένα μέρος από αυτές τις καταγραφές παρουσιάζεται εδώ: <http://exhibitions.docomomo.com/>. Βλέπε και την ιστοσελίδα της Ελληνικής ομάδας εδώ: <https://docomomo.gr>

οπτικές συνδέσεις:

Ο Ναός Απ.Παύλου ήταν εξαρχής ενταγμένος στο πλαίσιο δραστηριοτήτων της λεγόμενης «Εθνικής Εστίας» και τοποθετήθηκε σε κοντινή απόσταση από το ομώνυμο κτίριο το οποίο ολοκληρώθηκε το 1954 στην περιοχή «Πύργος Βασιλίσσης» σε σχέδια του αρχιτέκτονα Παύλου Μυλωνά. Σήμερα τα δύο κτίρια βρίσκονται μέσα σε πυκνοφυτεμένη ζώνη από πεύκα και κυπαρίσσια εντός των ορίων του Μητροπολιτικού Πάρκου «Αντώνης Τρίτσης» διατηρώντας μεταξύ τους άμεση οπτική σύνδεση, η οποία μπορεί να λειτουργήσει ενισχυτικά σε μελλοντικές προσπάθειες ανάδειξης δύο έργων της μεταπολεμικής Ελληνικής Αρχιτεκτονικής.

λειτουργικές συνδέσεις:

Οι μεταγενέστερες μεταβολές στο διοικητικό και ιδιοκτησιακό καθεστώς των δύο κτιρίων ανέτρεψαν τις λειτουργικές συνδέσεις που υπήρχαν στο παρελθόν. Ο Ναός όπως και η «Εστία» έχουν σήμερα λειτουργική αυτονομία.

άλλου τύπου συνδέσεις: -

2. Ιστορικό του έργου

2.1 Χρονολογία

Ημερομηνία ανάθεσης: 1958-1959

Περίοδος σχεδιασμού: 1959-1960

Έναρξη κατασκευής (Ημερομηνία θεμελίωσης): 11 Φεβρουαρίου 1959

Ολοκλήρωση/Εγκαίνια: 22 Ιουνίου 1960

2.2 Σύνοψη της ανάπτυξης του έργου

Προθέσεις/κατευθύνσεις ανάθεσης:

Ο Ναός Απ.Παύλου κατασκευάστηκε ως επέκταση της λεγόμενης «Εθνικής Εστίας» ή «Εστίας Διδασκάλων» η οποία λειτούργησε στο παρακείμενο κτίριο από το 1954 ως χώρος οργανωμένης φιλοξενίας δασκάλων αλλά και άλλων επισκεπτών από την Ελληνική επαρχία στην Αθήνα. Η «Εστία» ανήκε στο «Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα» το οποίο ιδρύθηκε το 1947 και υπήρξε μαζί με τη «Βασιλική Πρόνοια» ένας από τους κεντρικούς φορείς που αναπτύχθηκαν με πρωτοβουλία των Βασιλικών Ανακτόρων του ζεύγους Παύλου και Φρειδερίκης στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Στις μεταπολεμικές δεκαετίες, ανεξάρτητοι φορείς και ιδρύματα που λειτουργούσαν με τη στήριξη του Ελληνικού κράτους, όπως στην προκειμένη περίπτωση η «Εθνική Εστία», έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στην προώθηση ένα σύνθετου πλέγματος πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας και εκπαίδευσης που απευθύνθηκε κυρίως στην ελληνική επαρχία. Σύμφωνα με σχετικά δημοσιεύματα, η «Εθνική Εστία» φιλοξένησε δασκάλους/ες, ιερείς, αστυνομικούς και μαθητές σχολείων ανάμεσα σε άλλους/ες, οι οποίοι κατά τη διαμονή τους, συνήθως 10-15 ημέρες συμμετείχαν σε κοινές καθημερινές δραστηριότητες αλλά και εκπαιδευτικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις. (βλέπε, Καθημερινή 1955, ΕΜΠΡΟΣ 1957, Ελευθερία 1965)

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ναός του Απ. Παύλου υποστήριξε με συμβολικό και ουσιαστικό τρόπο την ιδεολογική ατζέντα των Βασιλικών Ανακτόρων που είχαν ως στόχο «τον ηθικό, πολιτικό και κοινωνικό φρονηματισμό» (Σκλαβενίτης, 2008) της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Η προωθούμενη ιδεολογική ατζέντα σταδιακά μετασχηματίστηκε, διατήρησε όμως την επιρροή της στην πολιτικοκοινωνική εξέλιξη της χώρας τις επόμενες δεκαετίες.

Προθέσεις/κατευθύνσεις σχεδιασμού:

Το έργο ανατέθηκε στον Δημήτρη Πικιώνη (1887-1968) ο οποίος, ήδη από το 1958, συνεργαζόταν με το γιο του Πέτρο Πικιώνη (1929-1996) και με τον συμφοιτητή του Αθανάσιο Κουτσογιάννη (1926-2006). Η συνεργασία διατηρήθηκε για μια δεκαετία, δηλαδή μέχρι το θάνατο του Δ. Πικιώνη το 1968. Η κατανομή των εργασιών που αναλάμβαναν οι τρεις αρχιτέκτονες δεν είναι απόλυτα σαφής. Ειδικότερα, στο πλαίσιο αυτής της συνεργασίας, το κοινό γραφείο είτε υποστήριζε έργα στα οποία έχει κύριο ρόλο ο Δ. Πικιώνης, όπως η Παιδική χαρά της Φιλοθέης, είτε έφερνε σε πέρας έργα στα οποία συνεργάζονταν ο Π. Πικιώνης με τον Αθ. Κουτσογιάννη, ενώ σε άλλα έργα, φαίνεται να αναλαμβάνει την πρωτοβουλία και την ευθύνη μόνο ένας από τους τρεις αρχιτέκτονες. (π.χ. Ο Αθ. Κουτσογιάννης στο Ναό Απ. Παύλου και ο Π. Πικιώνης στο Τουριστικό περίπτερο στην περιοχή Αγ. Λουκά Δελφών). Η 'χαλαρή' αυτή μορφή συνεργασίας δυσχεραίνει την εκ των υστέρων αποτίμηση της αρχιτεκτονικής παραγωγής των τριών αρχιτεκτόνων, έχοντας επιπλέον αφήσει κενά στη διατήρηση αρχείων, σχεδίων και άλλων τεκμηρίων από τα σχετικά έργα. Σε κάθε όμως περίπτωση, η σύμπραξη αυτή φέρει έντονα το αρχιτεκτονικό στίγμα του Δ. Πικιώνη αλλά και τις ιδιαίτερες συμβολές των δύο άλλων νεότερων συνεργατών προσδίδοντας ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον στα έργα αυτής της περιόδου.

Ο Ναός Απ. Παύλου, ανατέθηκε αρχικά στον Δ. Πικιώνη από τον Χαράλαμπο Ποταμιάνο (1906-2009), ο οποίος ήταν προσωπικός γραμματέας του Βασιλιά Παύλου και βασικό μέλος του «Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος». Η προσωπική σχέση Χ. Ποταμιάνου και Δ. Πικιώνη διαμορφώθηκε όταν ο τελευταίος ανέλαβε το σχεδιασμό της κατοικίας Ποταμιάνου στη Φιλοθέη η οποία ολοκληρώθηκε μεταξύ 1952-1957. Σύμφωνα με τον Αθ. Κουτσογιάννη, ο Δ. Πικιώνης αποδέχτηκε την ανάθεση του σχεδιασμού του Ναού, όμως λόγω των πολλών άλλων αναθέσεων που είχε αναλάβει την ίδια περίοδο², παραχώρησε την πρωτοβουλία και την ευθύνη υλοποίησης στον Αθ. Κουτσογιάννη (βλέπε, Κουτσογιάννης 1999). Πράγματι ο Αθ. Κουτσογιάννης ανέλαβε το σχεδιασμό και την επίβλεψη του έργου ενώ ο Δ. Πικιώνης διατήρησε μόνο συμβουλευτικό ρόλο ως συνεργάτης αλλά και συμμετέχοντας στην λεγόμενη «Επιτροπή Ανέγερσης του Ναού», εξασφαλίζοντας με την παρουσία του στήριξη στον νεότερο αρχιτέκτονα. Ο Ναός θεμελιώθηκε το Φεβρουάριο του 1959 και ολοκληρώθηκε σε 14 περίπου μήνες.

Όπως φαίνεται από τα προσχέδια του Ναού και από τα τελικά σχέδια, αλλά όπως επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Αθ. Κουτσογιάννης, το συγκεκριμένο έργο εντάσσεται στο πλαίσιο σχεδιαστικών και αισθητικών κατευθύνσεων που είχε ήδη διαμορφώσει ο Δημήτρης Πικιώνης σε προηγούμενα έργα του, όπως ο Ναός Αγ. Δημητρίου Λουμπαρδιάρη, Φιλιπάπου, 1954-1957. Ο Αθ. Κουτσογιάννης, ως φοιτητής της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ, είχε εργαστεί στο έργο στο λόφο του Φιλοπάππου αποκτώντας προσωπική εμπειρία από την κατασκευαστική υλοποίηση των ευρύτερων αρχιτεκτονικών

---

² Την ίδια περίοδο υλοποιούνται τα έργα της Παιδικής Χαράς Φιλοθέης, το Ξενοδοχείο Ξενία στους Δελφούς, το Δημαρχείο Βόλου, το Ανώτερο Εκκλησιαστικό Φροντιστήριο Τήνου (βλέπε, Ρ κ ο n 1994)

και πολιτισμικών αντιλήψεων του Δ.Πικιώνη που κυριάρχησαν στο μεταπολεμικό του έργο.

Σε αυτές τις μεταπολεμικές προσεγγίσεις του Δ.Πικιώνη, αναδεικνύεται ο ρόλος της αρχιτεκτονικής για την διαμόρφωση της ταυτότητας του τόπου, η σημασία της παράδοσης στην σύγχρονη αρχιτεκτονική, η σημασία του τοπίου και του εδάφους στην διαμόρφωση μια συνολικής σχεδιαστικής προσέγγισης που αντιλαμβάνεται με ενιαίο τρόπο το κτίριο και το περιβάλλον του. Οι απόψεις αυτές καταγράφονται σε μια εκτεταμένη βιβλιογραφία, εγχώρια και διεθνή, η οποία αποτυπώνει τη μεγάλη σημασία του έργου του Δ.Πικιώνη στο πλαίσιο της Ελληνικής και της διεθνούς Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής. (Δες ενδεικτικά, Tsiambaos 2017, Λιόλιου 2015, Theocharopoulou 2009, Bastéa 2002, Πικιώνης 1999, Pikioni 1994, Architectural Association 1989, Φιλιππίδης 1984). Στο πλαίσιο αυτό ο Ναός Απ.Παύλου αποτελεί σημαντική μαρτυρία μιας επιδέξιας εφαρμογής των αντιλήψεων του Δ.Πικιώνη, από τον Αθ.Κουτσογιάννη, σημαντική τόσο για την ίδια την ιστορία του έργου και του κοινωνικο-πολιτικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε, όσο και για τη βαρύτητα των ιδεών του Δ.Πικιώνη για τη Μοντέρνα Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα και διεθνώς.

Η σημασία του έργου διευρύνεται περαιτέρω από τη συμβολή του Φώτη Κόντογλου (1896-1965), κορυφαίου ζωγράφου της Ελληνικής τέχνης του 20ου αιώνα, ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στη καθιέρωση βυζαντινών και μεταβυζαντινών προτύπων στην αγιογραφία και την εκκλησιαστική τέχνη. Ο Δ.Πικιώνης και ο Φ.Κόντογλου απέκτησαν προσωπικές επαφές στα μέσα της δεκαετίας του 1920, εποχή στην οποία και οι δύο άρχισαν να εμβαθύνουν σε κοινές πνευματικές και καλλιτεχνικές αντιλήψεις σε σχέση με την σημασία της παράδοσης στην διαμόρφωση μιας σύγχρονης Ελληνικής πολιτισμικής δημιουργίας. Όπως και στην περίπτωση του Δ.Πικιώνη, το εικαστικό έργο και θεωρητικές συμβολές του ζωγράφου έχουν μελετηθεί και αναδειχθεί πολλαπλώς στη σύγχρονη βιβλιογραφία στην οποία υπογραμμίζεται η διπλή αναφορά του Κόντογλου στη Βυζαντινή και Λαϊκή παράδοση και η κριτική στον μοντερνισμό, το ρασιοναλισμό στην τέχνη και το δυτικό πολιτισμό ευρύτερα. (Ενδεικτικά Μαργαρίτης 2015, Preston 2010, Σκοτινιώτη 2009).

Στο μεσοπόλεμο ο Κόντογλου έχει ένα πολυδιάστατο έργο που περιλαμβάνει γραφιστικές δημιουργίες, αγιογραφήσεις φορητών εικόνων (π.χ. Παντάνασσα Μοναστηράκι, Καπνικαρέα κ.ά), σκηνογραφία και μεγαλύτερες τοιχογραφήσεις (π.χ. Κατοικία Κόντογλου, 1932, Δημαρχιακό Μέγαρο 1937). Οι πρώτες αγιογραφήσεις Ναών έγιναν στα ιδιωτικά παρεκκλήσια Αγίας Λουκίας, της οικογένειας Ζαΐμη στο Ρίο της Πάτρας (1934) και Αγίας Ειρήνης, της οικογένειας Πεσματζόγλου στην Κηφισιά (1939). Μαζί με διάφορους συνεργάτες και μαθητές του ασχολήθηκε με την αγιογράφιση Ναών ιδιαίτερα έντονα μετά τον Β'ΠΠ.³ Η μέχρι τώρα έρευνα δείχνει ότι η συμμετοχή του Κόντογλου στον Ναό Αποστόλου Παύλου

---

³ Το 1941 ζωγραφίζει τμήματα στο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής Παιανίας, ολοκληρώνει την αγιογράφιση της Καπνικαρέας (1942-1950) και τον Ναού Ζωοδόχου Πηγής στην Παιανία (1939-1951), τον Άγιο Ανδρέα Κάτω Πατησίων και τα παρεκκλήσια Αγίου Γεωργίου των ναών Αγίου Κωνσταντίνου Ομονοίας και Αγίας Βαρβάρας Αιγάλεω (1950), τον Ευαγγελισμό Ρόδου (1952). Θα συνεργαστεί με πολλούς άλλους δημιουργούς στην αγιογράφιση του Αγίου Χαραλάμπους Πολυγώνου (1954-58) και του Αγίου Γεωργίου Κυψέλης (1954-1961), όπως και για τον Άγριο Νικόλαο Αχαρνών (1957-1964), το Ναύδριο Καμπάνι στο Πικέρμι (1960) και το Ναύδριο της οικογένειας Γουλανδρή στην Εκάλη (1961), και το παρεκκλήσι της Πολυκλινικής Αθηνών (1965).

υπήρξε η μοναδική συνεργασία του με τον Αθ.Κουτσογιάννη και τον Δ.Πικιώνη, ενώ φαίνεται το έργο αυτό να αγνοείται από τις πρόσφατες μελέτες του έργου του.⁴ Με αυτούς τους όρους, ο Ναός Αποστόλου Παύλου μπορεί να συμβάλει με ευρύτερους τρόπους στην κατανόηση των πολλαπλών πολιτισμικών προθέσεων/αξιών οι οποίες συνοδεύουν το σχεδιασμό του.

Κατασκευή:

Για την κατασκευή του έργου ο Κουτσογιάννης ακολουθεί την πρακτικής της πολύωρης επιτόπιας επίβλεψης («αυτεπιστάσις») και της στενής συνεργασίας με τεχνίτες με σχετική εμπειρία στις ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου έργου και του συγκεκριμένου σχεδιασμού. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά σε μεταγενέστερο υπόμνημα του ο αρχιτέκτονας: «Το όλο έργο έγινε με τον καλλίτερο τεχνίτη λιθοδομών, που είχα από τα έργα Λουμπαρδιάρη, ονόματι Αλέκο Λουπάκη, ο οποίος και μόνος έκτισε όλο το εξωτερικό μέρος του Ναυδρίου...» (Κουτσογιάννης 1991).

Αντλώντας στοιχεία από την εμπειρία που απέκτησε μέσω της εμπλοκής του στην κατασκευή του Λουμπαρδιάρη, ο Κουτσογιάννης υιοθετεί τεχνικές, κατασκευαστικές λογικές και αισθητικές κατευθύνσεις, διαμορφώνοντας μια ενιαία σχεδιαστική προσέγγιση του κτιρίου και του περιβάλλοντος του. Η προσέγγιση αυτή που κατανοούσε τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό ως ένα διευρυμένο πεδίο τοπικής διαμόρφωσης γίνεται ακόμα πιο εμφανής στις προσεκτικές και συστηματικές επιλογές των υλικών και στην ενορχηστρωμένη, και επιτηδευμένη «ατέλεια» του συνολικού αποτελέσματος. Σε αυτή την προσπάθεια ο ρόλος του αρχιτέκτονα ήταν καθοριστικός καθώς διατηρεί τον συνολικό έλεγχο ώστε, όπως τονίζει ο ίδιος, «οι επιτόπιοι αυτοσχεδιασμοί ιδίως στη λιθοδομή των τεχνιτών, ενώ διαγράφονται εμφανέστατα, δεν παύουν από του να είναι έμμετρα υποταγμένοι στην καθολική διάθεση του συνόλου.» (Κουτσογιάννης 1973).

Η προσέγγιση αυτή εκφράζεται σε μια σειρά από επιλογές που αποφεύγουν συνειδητά τη χρήση τυποποιημένων επιλύσεων ή βιομηχανικών υλικών, είτε χρησιμοποιώντας φυσικά και ανακυκλώσιμα υλικά, ή 'in situ' κατασκευές στο εργοτάξιο. Για παράδειγμα, η εξωτερική λιθοδομή κατασκευάστηκε με υλικά που συγκεντρώθηκαν με οδηγίες του αρχιτέκτονα, από την περιοχή της Αιξωνής (Σούρμενα), ενώ οι εσωτερικές τοιχοποιίες, κατασκευάστηκαν από τούβλα και πωρόλιθους από διάφορα κατεδαφισμένα κτίρια στην Αθήνα (Κουτσογιάννης 1973). Ακόμα και όταν συγκεκριμένα στοιχεία κατασκευάστηκαν από σκυρόδεμα λόγω μεγέθους, όπως το υπέρθυρο της κύριας εισόδου και ο κίονας στην δυτική όψη, αντί για ξύλινο καλούπι, τα δύο στοιχεία κατασκευάστηκαν μέσα στο χώμα. Η χρήση του εδάφους ως καλούπι είχε ως αποτέλεσμα το μπετόν να αποκτήσει υφή από το χώμα και έτσι, σύμφωνα με τον Κουτσογιάννη, «[να] προσομοιάζει με φυσικό λίθο» (Κουτσογιάννης 1973).

Η συστηματική διαχείριση της λεπτομέρειας και της συνολικής αισθητικής εντύπωσης του έργου περιλάμβανε και την χρήση διακοσμητικών στοιχείων τα οποία είχαν διπλό ρόλο: πρώτον, διέκοπταν την 'κανονικότητα' των οριζόντιων λίθων, και δεύτερον, λειτουργούσαν ως σύμβολα της εκκλησιαστικής και τοπικής παράδοσης. Η χρήση των συγκεκριμένων στοιχείων, μπετονένια αντίγραφα

---

⁴ Ο Αθ.Κουτσογιάννης και ο Φ.Κόντογλου εργάστηκαν στην υλοποίηση ενός ιδιωτικού Ναυδρίου του Γεώργιου Καμπάνη στο Πικέρμι το 1960.

«βυζαντινών προτύπων» ή λίθοι λαξευμένοι από τον ίδιο τον αρχιτέκτονα, εντάσσονταν σε μια πρακτική που ο Κουτσογιάννης είχε εξασκήσει και στο έργο στον Λουμπαρδιάρη (Κουτσογιάννης 1973).

Στο εσωτερικό του ναού χρησιμοποιήθηκαν αντίστοιχες τεχνικές για να αποδοθεί στο αποτέλεσμα η υφή της χειρονακτικής εργασίας. Το κοινό επίχρισμα τοποθετήθηκε χωρίς οδηγούς και στρώθηκε «μόνο με το μιστρί και με αδρό ύφασμα (πατσαβούρα) για να χάσει η επιφάνεια τη σκληρότητα και παγερότητα του 'τεχνητού και μηχανικού' και να αποκτήσει την αίσθηση του 'χειροποίητου και πλαστικού'» (Κουτσογιάννης 1973). Επικαλούμενος το θρησκευτικό χαρακτήρα του χώρου, ο Κουτσογιάννης περιόρισε το μέγεθος των ανοιγμάτων ώστε να αποφύγει το διάχυτο φωτισμό, ενώ δεν χρησιμοποιήθηκε καθόλου ηλεκτρισμός. Ο εσωτερικός όπως και ο εξωτερικός χώρος, ήταν προϊόν μιας συνολικής επιμέλειας όλων των τεχνικών λεπτομερειών: από τα καρφιά στις ξύλινες πόρτες, τους σφυρήλατους πολυελέους, μέχρι τα καντήλια, ο Κουτσογιάννης, προσπάθησε να απομακρύνει κάθε ίχνος τεχνικού/μοντέρνου πολιτισμού, και ταυτόχρονα, να δημιουργήσει την εντύπωση «υποβλητικότητας», όπως ο ίδιος ισχυρίστηκε (1973).

Η συστηματική επιμέλεια των λεπτομερειών και των υφών, από τον Κουτσογιάννη, συναντούν στον εσωτερικό χώρο μια μοναδική εικαστική συμβολή από τον σημαντικό δημιουργό Φώτη Κόντογλου, ο οποίος μαζί με μαθητές του, φιλοτέχνησε το φυτικό/γεωμετρικό διάκοσμο στο χτιστό τέμπλο και τρεις φορητές εικόνες του Χριστού, Παναγίας και Προδρόμου για τις τρεις κόγχες. Μεταγενέστερες αναφορές του Κουτσογιάννη (1991) για κάλυψη των εσωτερικών τοίχων με τοιχογραφίες δεν εμφανίζονται στα αρχικά σχέδια και ούτε φαίνεται να έγινε καμιά προσπάθεια να εφαρμοστούν.

Η εικαστική παρέμβαση Φ.Κόντογλου εισάγει με μόνιμο τρόπο το χρώμα και τη διακόσμηση στο κατά τα άλλα λιτό εσωτερικό του Ναού. Το τέμπλο είναι ζωγραφισμένο μόνο από την εξωτερική πλευρά, και έχει δύο ανοίγματα που οδηγούν στο ιερό, ένα κεντρικό και ένα στη βόρεια τοιχοποιία. Η διακόσμηση είναι οργανωμένη σε τρεις ζώνες με τις δύο πρώτες να εμφανίζουν γεωμετρικά και θρησκευτικά σύμβολα, ενώ η τρίτη ζώνη, κυρίως φυτικές αναπαραστάσεις οι οποίες λειτουργούν ως φόντο στις τρεις εικόνες διαστάσεων 0.64x0.40. Στο κενό ανάμεσα στην κόγχη (με την Παναγία) και τη δεύτερη είσοδο στο ιερό, εμφανίζεται σε κυκλικό δίσκο η εικόνα του τιμώμενου Αγίου Παύλου.

Αρχική κατάσταση - χαρακτήρας του έργου:

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, το συγκεκριμένο έργο περιλαμβάνει το Ναό μαζί με τη συνολική διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου μέσα από μια ενιαία αντιμετώπιση κτιρίου και τοπίου. Η έμφαση που δίνει ο Κουτσογιάννης στη σχέση κτιρίου-τοπίου γίνεται εμφανής στην περιγραφή του έργου: «[Τ]ο πράσινο παρίστατο σαν επίκουρος της όλης προσαρμογής του Ναού με το τοπίο, ενώ το έδαφος, εντελώς γαιώδες, θα απαιτούσε ιδιαίτερη φροντίδα τονισμού και διαμορφώσεως» (Κουτσογιάννης, 1973). Σε αυτή τη δήλωση ο Κουτσογιάννης αποκαλύπτει μια διπλή κατανόηση της σημασίας του φυσικού στοιχείου: η βλάστηση αντιμετωπίζεται ως συμπλήρωμα-υπόβαθρο του κτιρίου, τα δέντρα διατηρούνται όπου αυτό είναι δυνατό, ενώ ενσωματώνεται στο κτίριο ένα ζωντανό και ένα ξεραμένο πεύκο. Με αυτό τον τρόπο, ο αρχιτέκτονας σηματοδοτεί την διαφορά ανάμεσα στην παρέμβαση και το υφιστάμενο τοπίο, επιτρέποντας την αναπάντεχη σχεδόν συνύπαρξη κτισμένου και φυσικού περιβάλλοντος. Παράλληλα, όμως, το έδαφος αντιμετωπίζεται ως «αδιάφορο» και

εντάσσεται, ως συνέχεια του κτισμένου, στη συνολική προσέγγιση του αρχιτέκτονα:

«Έτσι με την κατασκευή τοιχίσκων, κτιστών καθισμάτων, μικρών και ανισοϋψών επιπέδων-πλακόστρωτων, προσβάσεων και άλλων στοιχείων, επεδιώχθη ή αλλαγή της όψεως του γαιώδους και συνεπώς αδιάφορου περιβάλλοντος, και η προσαρμογή και αισθητική καταξίωση αυτού με το Ναό» (Κουτσογιάννης 1973).

Όπως γίνεται εμφανές, η διαμόρφωση του περιβάλλοντος δεν υποστήριζε απλά τη λειτουργία του Ναού, την πρόσβαση σε αυτόν και τις απαραίτητες επιφάνειες για τη εξυπηρέτηση των χρηστών του, αλλά στόχευε στο να διαμορφώσει ένα υπόβαθρο ανάλογης σημασίας με το ίδιο το κτίριο. Η εννοχήστρωση των αρχιτεκτονικών και διακοσμητικών στοιχείων, η προσεκτική χρήση των υλικών και των τεχνικών λεπτομερειών που παρατηρούνται στο κτίριο, επεκτείνονται στον υπαίθριο χώρο μέσα από μικρή κλίμακα παρεμβάσεις οι οποίες απευθύνονται τόσο στον στατικό παρατηρητή όσο και στον κινούμενο επισκέπτη. Πέρα από τα πλακόστρωτα μονοπάτια και τα χαμηλά κτιστά καθίσματα, προσεκτικά τοποθετημένοι λίθοι επί του εδάφους, ένας μαρμάρινος κίονας μισοβυθισμένος και άλλα αρχιτεκτονικά αποσπάσματα αγνώστου προέλευσης, διαμορφώνουν την εντύπωση ενός δυναμικού, ακανόνιστου φυσικού-τεχνητού πεδίου. Σε αρχικές φωτογραφίες του έργου, λίγο πριν την ολοκλήρωσή του, τοποθετούνται στο εξωτερικό περιβάλλον μαζί με τους φυσικούς λίθους και αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία σε μεταγενέστερες φωτογραφίες φαίνεται να αποσύρονται. Ως στίγμα όμως των σχεδιαστικών προθέσεων, γίνεται ακόμα πιο σαφές σε αυτές τις φωτογραφίες, ότι το συγκεκριμένο έργο αποκτά χαρακτηριστικά υπαίθριας 'εικαστικής' εγκατάστασης, όπου οι σχέσεις και τα όρια ανάμεσα στο φυσικό και το τεχνητό, το ιστορικό/παραδοσιακό και το σύγχρονο, δεν παραμένουν απλά δυσδιάκριτα αλλά επιχειρείται να μετατοπιστούν στο δυναμικό βιωματικό πεδίο του επισκέπτη/χρήστη. Αυτήν την πρόθεση εξυπηρετεί απολύτως και η διακριτική εικαστική παρέμβαση του Φ.Κόντογλου, η οποία υπογραμμίζει όχι μόνο το θρησκευτικό χαρακτήρα του έργου αλλά και τη δημιουργική ανταλλαγή ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και την τέχνη.

2.3 Σχετικά πρόσωπα/φορείς

αρχικοί ιδιοκτήτης/ες: Εθνική Εστία, Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα (αρχικές ονομασίες)

αρχιτέκτονας/ες: Αθανάσιος Κουτσογιάννης

σχεδιαστής/ες τοπίου/κήπου: Αθανάσιος Κουτσογιάννης (1926-2006)

άλλος/οι σχεδιαστής/ες: Δημήτρης Πικιώνης (1887-1968), Φώτης Κόντογλου (1896-1965)

σύμβουλος/οι μηχανικός/οί: -

κατασκευαστής/εργολάβος: Αλέκος Λουπάκης (τεχνίτης λιθοδομών)

2.4 Άλλα πρόσωπα ή γεγονότα τα οποία σχετίζονται με το έργο

Όνομα 1: Χαράλαμπος Ποταμιάνος (1906-2009), γραμματέας Βασιλιά Παύλου και μέλος στο «Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα»

Σύνδεση: με Δημήτρη Πικιώνη ο οποίος σχεδιάζει την κατοικία του Χ.Ποταμιάνου στη Φιλοθέη το 1952-1957

Όνομα 2: Νίκος Χουρδάκης, Διευθυντής «Εθνικής Εστίας»

Σύνδεση: εμπλοκή στην υλοποίηση του έργου

Όνομα 3: Γ. Λ. Μπάρλος, Βιομήχανος

Σύνδεση: χρηματοδότησε την κατασκευή του Ναού (βλ.Επιστολή Ν.Χουρδάκη προς Αθ.Κουτσογιάννη, 7/2/1959, Αρχείο Κουτσογιάννη)

Σύνδεση με γεγονότα: Ο Ναός Απ.Παύλου συνδέεται με τη λειτουργία της «Εθνικής Εστίας» η οποία υπήρξε για ένα διάστημα σημαντικός τόπος εκδήλωσης της παρουσίας των Βασιλικών Ανακτόρων στην πολιτική και εν γένει τη δημόσια σφαίρα. Η «Εθνική Εστία» φιλοξένησε διάφορες εκδηλώσεις προβολής των Βασιλικών Ανακτόρων ενώ αργότερα συνδέθηκε με εκπαιδευτικού χαρακτήρα εκδηλώσεις του εποπτεύοντος κρατικού Υπουργείου Παιδείας (βλέπε σχετικό υλικό στο Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, Συλλογή: Επίκαιρα-Ειδησεογραφικό Υλικό Τηλεόρασης).

Περίοδος: 1960-1990

2.5 Σύνοψη σημαντικών μεταβολών μετά την ολοκλήρωση

τύπος μεταβολής (αλλαγή/ανακαίνιση/αποκατάσταση/επέκταση/άλλη):

Περιορισμένες αλλαγές στο εσωτερικό

ημερομηνίες: -

περιστάσεις/λόγοι για τη μεταβολή:

Το έργο δεν παρουσιάζει σημαντικές μεταβολές ούτε στα χαρακτηριστικά ούτε στη χρήση του. Παρόλα αυτά κάποιες παρεμβάσεις έχουν σημειωθεί στο εσωτερικό όπου για λόγους προστασίας αφαιρέθηκαν οι αρχικές εικόνες του Φ.Κόντογλου, προστέθηκαν αντίγραφα στις θέσεις τους αλλά και άλλες διάφορες εικόνες στους τοίχους. Έχουν προστεθεί επίσης έπιπλα για λειτουργικούς λόγους και ηλεκτρικός φωτισμός.

συνέπειες μεταβολής: Οι παρεμβάσεις που έχουν γίνει στο εσωτερικό του Ναού περιορίζουν την κατανόηση της αρχικής κατάστασης του έργου και εν μέρει εμποδίζουν την πρόσληψη των αρχιτεκτονικών και εικαστικών προθέσεων των δημιουργών Κουτσογιάννη, Πικιώνη, Κόντογλου.

εμπλεκόμενα πρόσωπα/φορείς: -

3. Περιγραφή του έργου

3.1 Χαρακτήρας έργου

Το συγκεκριμένο έργο προκύπτει από την ενιαία αντιμετώπιση του Ναού Αποστόλου Παύλου, ως σύνθεση αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης του κτιρίου του περιβάλλοντος και του εσωτερικού χώρου. Ο σχεδιασμός ανταποκρίνεται, αφενός στις προγραμματικές απαιτήσεις ενός μικρού Χριστιανικού Ναού για τις ανάγκες χρήσης της «Εθνικής Εστίας», και αφετέρου στα τοπογραφικά χαρακτηριστικά της

συγκεκριμένης τοποθεσίας. Ο Ναός τοποθετείται στον άξονα Ανατολής-Δύσης, κάθετα στην κλίση του εδάφους, σε υψηλότερο υψόμετρο από το κτίριο της «Εστίας». Η πρόσβαση γίνεται από το Νότιο και χαμηλότερο τμήμα του οικοπέδου μέσω ενός λιθόκτιστου, καμπυλοειδούς μονοπατιού το οποίο ακολουθεί τη φυσική κλίση, με τρόπο ώστε ο επισκέπτης να προσεγγίζει το κτίριο από τη νοτιο-δυτική γωνία. Λόγω της κλίσης και της πρόσβασης του κτιρίου αποδόθηκε μεγαλύτερη σημασία στις διαμορφώσεις στη δυτική και νότια πλευρά του κτιρίου. Στη κύρια και δυτική όψη του κτιρίου τοποθετήθηκε ημι-υπαίθριος χώρος, «προστώο», ενώ στη νότια πλευρά σε χαμηλότερο επίπεδο από το ύψος της εισόδου, διαμορφώθηκε πλακόστρωτο επίπεδο το οποίο επεκτείνει και τη βάση του κτιρίου.

Το κτίριο συντίθεται από δύο όγκους σε κάθετη μεταξύ τους σχέση: το «προστώο» το οποίο έχει χαμηλότερο ύψος και μονόρριχτη στέγη η οποία στηρίζεται σε διπλό τόξο (δυτική όψη), και τον κυρίως όγκο του Ναού, ο οποίος ακολουθεί τον τύπο της «σταυρεπίστεγου βασιλικής» (Κουτσογιάννης 1973). Η έλλειψη γείσου, η χρήση λίθων στην τοιχοποιία και στην κάλυψη της στέγης δημιουργεί την εικόνα μιας ενιαίας ογκοπλαστικής αντιμετώπισης του κτιρίου. Ταυτόχρονα, η περιορισμένη χρήση στοιχείων από σκυρόδεμα και από ξύλο, όπως και τα ελάχιστα διακοσμητικά στοιχεία στην ενιαία λιθοδομή, δεν ανατρέπουν τη συνολική εντύπωση ενός πετρόκτιστου Ναού. Η εκτεταμένη χρήση λιθόκτιστων δαπέδων, καθισμάτων και μονοπατιών στον υπαίθριο χώρο ενισχύει περαιτέρω την ίδια εντύπωση.

Η κυρίαρχη χρήση της πέτρας και η απουσία άλλων υλικών, διαφοροποιεί το έργο αυτό από τα γνωστά παραδείγματα του Πικιώνη στον Ναό Αγ. Δημητρίου στο Λουμπαρδιάρη και στο Ναό της Αιξωνής. Ενώ στα αρχικά προσχέδια ο Αθ. Κουτσογιάννης σχεδίασε το «προστώο» ως στεγασμένη βεράντα αποκολλημένη από το έδαφος με ξύλινα υποστυλώματα (βλ. Εικόνα 6-7), λύση η οποία παρέπεμπε στα πιο πάνω έργα, τελικά οδηγείται, για άγνωστους λόγους, στην καθολική χρήση πέτρας και λιθοδομής. Ο Ναός Απ. Παύλου συγκροτεί έτσι μια παραδειγματική και ξεχωριστή, συγχρόνως, εκδοχή της προσέγγισης θρησκευτικών κτισμάτων με εμφανείς επιρροές από το Δ. Πικιώνη.

Ιδιαίτερη ατμόσφαιρα προσδίδει στο έργο, η συμβολή του Κόντογλου με την διακριτική εισαγωγή χρώματος και το συνδυασμό αφαιρετικής διακόσμησης και θρησκευτικών εικόνων στο λιτό εσωτερικό του Ναού, στο οποίο κυριαρχεί ο αδρός σοβάς, και το ακανόνιστο δάπεδο από πλάκες λευκού και γκρι μαρμάρου.

3.2 Υφιστάμενη χρήση

ολόκληρου του έργου ή τμημάτων του:

Χριστιανικός Ναός

Παρατηρήσεις: -

3.3 Υφιστάμενη κατάσταση

ολόκληρου του έργου:

Διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση χωρίς ιδιαίτερες φθορές

βασικών τμημάτων: -

άλλων τμημάτων: -

περιβάλλοντος χώρου: -

Διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση χωρίς ιδιαίτερες φθορές

παρατηρήσεις:

Η διατήρηση του έργου και του άμεσου περιβάλλοντος του σε πολύ καλή κατάσταση διασώζει σε μεγάλο βαθμό την αρχική εικόνα του έργου και τις αρχιτεκτονικές προθέσεις πίσω από το σχεδιασμό του έργου. Αν απομακρυνθούν κάποιες από τις αναστρέψιμες παρεμβάσεις που έγιναν στο εσωτερικό του Ναού θα βελτιωνόταν ακόμα περισσότερο η πρόσληψη του συνόλου των αξιών που φέρει το συγκεκριμένο έργο.

3.4 Σημειώσεις για το ευρύτερο πλαίσιο, και ενδείξεις για πιθανές αναπτύξεις προστασίας/απειλής για το κτίριο

Η προστασία και η ανάδειξη του δημόσιου χαρακτήρα του έργου η οποία εξασφαλίζεται από τη χωροθέτηση του εντός ενός δημόσιου, ανοιχτού, Μητροπολιτικού Πάρκου, οφείλει να συνοδευτεί από ήπια μέτρα περαιτέρω προστασίας του έργου από πιθανές επιπτώσεις εντατικής χρήσης ή άλλες απρόβλεπτες παρεμβάσεις. Η κήρυξή του έργου ως μνημείο θα συμβάλει σημαντικά προς αυτή την κατεύθυνση.

Η μικρή κλίμακα του έργου και οι πολλές, ειδικές κατασκευαστικές λεπτομέρειες οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν, διασώζουν όχι μόνο τις επιλογές και προθέσεις του σχεδιαστή του αλλά και την ποιότητα της αρχιτεκτονικής του συγκεκριμένου έργου. Για αυτό το λόγο, ιδιαίτερη προσοχή χρειάζεται να δοθεί στην αποφυγή μόνιμων παρεμβάσεων λειτουργικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα η χρήση εξοπλισμού και η έντονη χρήση φωτισμού. Εξίσου σημαντική είναι η προστασία του εξωτερικού χώρου και οι διαμορφώσεις του, οι οποίες είναι αναπόσπαστο τμήμα της ενιαίας σχεδιαστικής προσέγγισης του αρχιτέκτονα. Παράλληλα σημασία πρέπει να δοθεί στη συντήρηση των εικαστικών παρεμβάσεων στο εσωτερικό του Ναού και στην αποκατάσταση της αρχικής του εικόνας όπως διαμορφώθηκε από τους δημιουργούς Κουτσογιάννη Πικιώνη Κόντογλου.

4. Αξιολόγηση

Εσωτερική αξία

Στη συνέχεια, επιχειρείται η τεκμηρίωση των αξιών που προβάλλει το έργο, ιδιαίτερα κατά τη δημιουργία του.

4.1 τεχνική αξία:

Η τεχνική αξία του έργου συνίσταται στην ιδιαίτερη χρήση υλικών και κατασκευαστικών τεχνικών που παραπέμπουν στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική, αλλά με τρόπο που αυτές να επανανοηματοδοτούνται στο πλαίσιο της αμφισβήτησης τεχνολογικών και πολιτισμικών αξιών του μοντέρνου πολιτισμού. Απορρίπτοντας τυποποιημένα, βιομηχανικά υλικά και την αισθητική τους, ο σχεδιασμός αξιοποίησε καινοτόμες αρχιτεκτονικές πρακτικές, όπως η ανακύκλωση οικοδομικών υλικών, επεξεργασίες υλικών οποίες προσομοιώνουν «φυσικές» ή «χειροποίητες» υφές αλλά και σχεδιασμό αντικειμένων «κατά παραγγελία» (custom-design). Παράλληλα, αυτή η σχεδιαστική πρακτική, μεταχειρίστηκε κατασκευαστικές λύσεις οι οποίες υλοποιούνται επί τόπου (in situ) με τη συνεργασία αρχιτεκτόνων και

τεχνιτών, διευρύνοντας και το αντικείμενο του σχεδιασμού πέρα από το κτίριο, στη διαμόρφωση του τοπίου.

Ωστόσο, ακόμα και αν στόχος αυτής της προσέγγισης ήταν να δημιουργήσει την εντύπωση μιας «χειροποίητης» αρχιτεκτονικής, τονίζοντας την αξία των παραδοσιακών τεχνικών, ήταν θεμελιωμένη στον κρίσιμο ρόλο του αρχιτέκτονα ο οποίος λειτούργησε ως ενορχηστρωτής του τελικού αποτελέσματος. Κατά αυτήν την έννοια, το συγκεκριμένο έργο και οι τεχνικές αξίες οι οποίες προβάλλει ήταν συνδεδεμένες με το ευρύτερο πλαίσιο της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, προβάλλοντας εναλλακτικά τεχνολογικά/πολιτισμικά πρότυπα έναντι των ραγδαίων μετασχηματισμών της μεταπολεμικής εποχής.

4.2 κοινωνική αξία:

Οι κοινωνικές αξίες που φέρει το συγκεκριμένο έργο εντοπίζονται σε διαφορετικά επίπεδα και αναγνωρίζονται στις προθέσεις των δημιουργών, τις επιδιώξεις του φορέα ανάθεσης αλλά και στις μεταγενέστερες χρήσεις του έργου.

Σε πρώτο επίπεδο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο σχεδιασμός του κτιρίου συνδέεται με τις προσπάθειες του Δ.Πικιώνη και ενός ευρύτερου κύκλου διανοουμένων να καλλιεργήσουν εναλλακτικές κοινωνικές αξίες απέναντι στην διάχυση του νεωτερικού πολιτισμού (δες ενδεικτικά Tsiampaos 2017, Λιόλιου 2015). Οι ιδέες αυτές είχαν ήδη διατυπωθεί κατά το μεσοπόλεμο ενώ αναπτύχθηκαν ακόμα περισσότερο στη μεταπολεμική περίοδο μέσα στο ευρύτερο κλίμα αμφισβήτησης και αναθεώρησης κοινωνικών και πολιτισμικών αξιών. Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύχθηκαν έντονες αρχιτεκτονικές αναζητήσεις οι οποίες αμφισβήτησαν την επάρκεια του μεσοπολεμικού μοντερνισμού (CIAM, Bauhaus κλπ.) και του λεγόμενου «διεθνούς στυλ» (International Style) να ανταποκριθούν στο χαρακτήρα και στις περιστάσεις της μεταπολεμικής κοινωνίας και κουλτούρας. Ως αντίδραση στις προσεγγίσεις που προέβαλλαν την τεχνολογική πρόοδο της Δύσης ως καθολική αξία, ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός προσπάθησε να εκφράσει την κριτική στο Μοντέρνο Κίνημα προωθώντας τις κοινωνικές-πολιτισμικές αξίες της «λαϊκής» κουλτούρας και της καθημερινότητας, τις ιδέες περί εκδημοκρατισμού και της ελευθερίας, την αξία του «πρωτόγονου» και του «αυθεντικού», και της παράδοσης, καθώς και τη βαρύτητα του τοπίου και του τόπου. Μέσα από το σχεδιασμό, δόθηκε μορφή σε αυτές τις προσεγγίσεις διευρύνοντας το πεδίο δράσης των αρχιτεκτόνων πέρα από το κτίριο, στην αξία του βιώματος, την ταυτότητα της κοινότητας και την προστασία του φυσικού τοπίου. Η περίπτωση του Απ.Παύλου, ως έργο του Αθ.Κουτσογιάννη με τις επιρροές από τον Δ.Πικιώνη, ανήκει αναμφίβολα σε αυτή την αρχιτεκτονική παράδοση και αποτελεί ενδιαφέρουσα περίπτωση προβολής των κοινωνικών διεργασιών και αξιών στην μεταπολεμική Ελλάδα και Ευρώπη.

Οι προσπάθειες των αρχιτεκτόνων στη μεταπολεμική περίοδο και οι κοινωνικές αξίες με τις οποίες συνδέονται τα έργα τους διαμορφώνονται εντός συγκεκριμένων ιστορικών και κοινωνικοπολιτικών συνθηκών. Κατά αυτή την έννοια το έργο δεν προβάλλει μόνο τις αντιλήψεις των αρχιτεκτόνων, αλλά παράλληλα προβάλλει τις προθέσεις του φορέα ανάθεσης και άλλων παραγόντων σχετικών με υλοποίησή του. Ως προέκταση της «Εθνικής Εστίας», ο Ναός Απ.Παύλου υπήρξε μέρος ενός συγκροτημένου μηχανισμού κοινωνικής «αγωγής», εξυπηρετώντας το πολιτικό/ιδεολογικό πρόγραμμα

των Βασιλικών Ανακτόρων το οποίο στόχευε στην «ανασυγκρότηση» της χώρας μετά τον εμφύλιο (1946-1949) και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ανάθεση του έργου στον Δ.Πικιώνη και Αθ.Κουτσογιάννη φαίνεται να επιχειρεί να συνδέσει το ιδεολογικό/πολιτικό πρόγραμμα του φορέα ανάθεσης με τις αρχιτεκτονικές/πολιτισμικές αξίες, όπως εκφράζονταν από τους συγκεκριμένους αρχιτέκτονες και το έργο τους.

Οι ιδιαίτερες αποχρώσεις των συγκλίσεων και αποκλίσεων, ανάμεσα στις αξίες που προωθεί αυτή η αρχιτεκτονική και τις αξίες που προβάλλει ο φορέας ανάθεσης, μπορούν να αποτελέσουν κρίσιμο αντικείμενο έρευνας στην αρχιτεκτονική ιστοριογραφία. Η κατανόηση αυτών των ερευνητικών ζητημάτων συνδέεται με τους τρόπους με τους οποίους το συγκεκριμένο έργο χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια, προβάλλοντας διαφορετικές αξίες ή μετασχηματίζοντας τις κοινωνικές αξίες με τις οποίες επενδύθηκε το έργο κατά τη δημιουργία του. Με αυτούς τους όρους, ο Ναός Απ.Παύλου είναι σημαντικός για την ιστορική έρευνα της μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα, όχι μόνο γιατί συνδέεται με ένα συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο αλλά και για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η αρχιτεκτονική συμμετέχει ενεργά και στους ευρύτερους κοινωνικοπολιτικούς μετασχηματισμούς και στη διαμόρφωση νέων αξιών σχετικά με το δομημένο περιβάλλον.

4.3 πολιτισμική και αισθητική αξία:

Η πολιτισμική και αισθητική αξία του έργου συνδέεται άμεσα με τις προηγούμενες κατηγορίες και άρα εμπεριέχει τόσο τις τεχνικές αξίες/καινοτομίες όσο και τις κοινωνικές αξίες/πρότυπα που προβάλλει το έργο όπως εξετάστηκαν παραπάνω.

Η πολιτισμική/αισθητική διάσταση της αρχιτεκτονικής δημιουργίας αναγνωρίζεται και από τους βασικούς εμπλεκόμενους στο έργο. Η ανάθεση του έργου στον Δ.Πικιώνη και στον Αθ.Κουτσογιάννη, εντάσσεται σε μια πολιτισμική πολιτική η οποία επιδίωκε να εκφράσει μέσω της αισθητικής του έργου, και τις αποσπασματικές αναφορές στον τόπο και την παράδοση, το πολιτικό/ιδεολογικό πρόταγμα της «οικοδόμησης» του έθνους. Σε αυτή την προσπάθεια, ο στόχος δεν ήταν η αναβίωση των πολιτισμικών/αισθητικών αξιών της παράδοσης. Αυτή την προοπτική την αποκήρυσσαν και οι αρχιτέκτονες οι οποίοι είτε επικαλούνταν συγκεκριμένες αρχιτεκτονικές παραδόσεις περιοχών της Ελλάδας, είτε τη Βυζαντινή χριστιανική παράδοση στόχος τους δεν ήταν «δουλική προσκόλληση σε ένα τύπο» όπως τόνιζε ο ίδιος ο Κουτσογιάννης. Αντίθετα, επικαλούμενοι «μια εσωτερικότητα, η οποία βγήκε απ' την ουσία της παράδοσης» (Κουτσογιάννης 1973), οι αρχιτέκτονες προέβαλλαν αφενός την παράδοση ως καθολική και αυθεντική έκφραση της ταυτότητας του τόπου και αφετέρου την αξία της ως πηγή ανανέωσης του σύγχρονου πολιτισμού και του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού.

Στοχεύοντας στην πολιτισμική/αισθητική ανανέωση της σύγχρονης ταυτότητας του τόπου και της κοινωνίας, αλλά μέσα από τις αναφορές στον ίδιο τον τόπο και τις τοπικές παραδόσεις, ο Κουτσογιάννης και ο Πικιώνης σε αυτό το έργο συνάντησαν τις παράλληλες προσπάθειες του Κόντογλου στο πεδίο της σύγχρονης τέχνης και της εκκλησιαστικής καλλιτεχνικής παράδοσης. Με ένα μοναδικό τρόπο, το συγκεκριμένο έργο εξέφρασε ένα εύρος πολιτισμικών και πολιτικών αιτημάτων: από την αναθεώρηση του αρχιτεκτονικού μοντερνισμού, την ανανέωση της σύγχρονης Ελληνικής

τέχνης, μέχρι το αίτημα της ανασυγκρότησης της εθνικής ταυτότητας της χώρας.

Συγκριτική αξία

4.4 Τοπική, εθνική, διεθνής αξία:

Ο Ναός του Απ.Παύλου είναι ένα εξαιρετικά διατηρημένο έργο το οποίο σε άμεση σύνδεση με το γειτονικό κτίριο της «Εθνικής Εστίας» αποτελούν σημαντικές μαρτυρίες για το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο της μεταπολεμικής Ελλάδας και εν δυνάμει φορείς ιστορικής μνήμης. Το συγκεκριμένο έργο είναι επιπλέον ένα ακόμα σημαντικό δείγμα της αρχιτεκτονικής 'αύρας' του Δημήτρη Πικιώνη, στο οποίο η συνεργασία με το Φώτη Κόντογλου το καθιστούν μια ξεχωριστή περίπτωση αρχιτεκτονικού/εικαστικού έργου για τη μεταπολεμική αρχιτεκτονική ιστορία της Ελλάδας.

Η ιστορική και αρχιτεκτονική σημασία του έργου του Δημήτρη Πικιώνη είναι καταγεγραμμένη πολλαπλώς στο τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Έργα του Δ.Πικιώνη έχουν κηρυχθεί διατηρητέα από το Ελληνικό κράτος για τις αρχιτεκτονικές τους αξίες αλλά και για τη μεγάλη τους σημασία στην μελέτη της ιστορίας της Ελληνικής αρχιτεκτονικής. Επιπλέον ο Δ.Πικιώνης είναι από τους πιο αναγνωρισμένους Έλληνες αρχιτέκτονες στη διεθνή ιστοριογραφία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής και το έργο του αποτελεί αντικείμενο μελέτης στη σύγχρονη Ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία (βλέπε 5.2 Κύριες δημοσιεύσεις). Η διακριτική παρουσία του Δ.Πικιώνη στο συγκεκριμένο έργο αλλά κυρίως η συστηματική εφαρμογή αρχιτεκτονικών αρχών του έργου του από τον Αθ.Κουτσογιάννη καθιστούν τον Ναό Απ. Παύλου ένα σημαντικό παράδειγμα για τη μελέτη της ιστορίας της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής. Ειδικότερα, αποτελεί σημαντικό δείγμα χρήσης της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής για την προβολή καινοτόμων αρχιτεκτονικών προσεγγίσεων και εναλλακτικών πολιτισμικών/αισθητικών προτύπων όπως αυτά αναλύθηκαν παραπάνω.

Οι αρχιτεκτονικές διαφοροποιήσεις του συγκεκριμένου έργου από άλλους Ναούς του Δ.Πικιώνη και κυρίως η συμβολή του Φ.Κόντογλου (1896-1965), προσδίδουν επιπλέον σημασία στο συγκεκριμένο έργο. Τέλος, η προσεκτική διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στο δομημένο και στο φυσικό περιβάλλον καθιστούν το έργο εξαιρετικό δείγμα συνδυασμού αρχιτεκτονικού και τοπιακού σχεδιασμού. Όλα αυτοί οι λόγοι, οι οποίοι τεκμηριώνουν την σημασία του έργου και την ανάγκη της προστασίας του, είναι ακριβώς οι λόγοι που επίσης καθιστούν το συγκεκριμένο έργο ιδιαίτερα επίκαιρο, στη σημερινή συγκυρία, ως εναλλακτική απάντηση στο αίτημα για συνολικές, βιώσιμες αρχιτεκτονικές και σχεδιαστικές παρεμβάσεις.

4.5 Ιστορική αξία και συσχετισμοί με άλλα έργα:

Η ιστορική και αρχιτεκτονική αξία του Ναού Αποστόλου Παύλου προκύπτει από την συνολική θεώρηση του έργου στο άμεσο φυσικό του περιβάλλον αλλά και στο ιστορικό και κοινωνικοπολιτικό του πλαίσιο. Επιπλέον αξία όμως προσδίδει στο έργο η ένταξή του σε ένα ευρύτερο δίκτυο κτιρίων των οποίων η αξία αναγνωρισμένη και θεσμικά διατυπωμένη. Σε αυτά συγκαταλέγονται έργα του Δ. Πικιώνη τα οποία περιλαμβάνουν τους κηρυγμένους από το Υπουργείο Πολιτισμού *Ναούς του Αγίου Δημήτριου Λουμπαρδιάρη* (ΥΑ 122897/5319/21-10-1958 - ΦΕΚ 298/Β/5-11-1958) και το συγκρότημα «*Ακάθιστος Υμνος*» στην *Αιξωνή, Γλυφάδα* (1953 - 1955), που περιλαμβάνει εκτός από το Ναό και κατοικία Ιερέα,

(ΥΑ ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/3248/48800/5-10-1998, ΦΕΚ 1125/Β/29-10-1998). Περιλαμβάνονται επίσης έργα τα οποία ολοκληρώθηκαν από τη συνεργασία Δ.Πικιώνη, Π.Πικιώνη και Αθ.Κουτσογιάννη, στα οποία μεγάλη σημασία δίνεται στην ένταξη του κτιρίου στο φυσικό περιβάλλον και στην τοπιακή διαμόρφωση, όπως η *Παιδική Χαρά της Φιλοθέης* (1961-64) (ΥΑ ΥΠΠΕ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1833/44182/19-7-1983 - ΦΕΚ 514/Β/5-9-1983) και το *Τουριστικό Περίπτερο στην Περιοχή Αγ. Λουκά Δελφών* (ΥΑ ΥΠΠΟΤ/ΔΝΣΑΚ/113942/2565/11-2-2011, ΦΕΚ 30/ΑΑΠ/28-2-2011).

Η συγκριτική παράθεση των έργων αυτών φωτίζει τις ομοιότητες αλλά και τις διαφορές ανάμεσα τους αναδεικνύοντας συγχρόνως τις ιδιαιτερότητες του κάθε έργου και τη μοναδική τους αξία. Με αυτή την έννοια, ο Ναός Αποστόλου Παύλου είναι σημαντικός και για την καλύτερη κατανόηση του μεταπολεμικού έργου του Δ.Πικιώνη και της ιστορίας της Ελληνικής Αρχιτεκτονικής αλλά και στην μελέτη του έργου του Φώτη Κόντογλου και την ιστορία της Ελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης του 20^{ου} αιώνα.

5. Τεκμηρίωση

5.1 Αρχεία (τοποθεσία/διεύθυνση):

Αρχείο Αθανάσιου Κουτσογιάννη (Οικογένεια Κουτσογιάννη, Χαλάνδρι, Αθήνα)

Αρχείο Αγνής Πικιώνη (Αγνή Πικιώνη, Πατήσια, Αθήνα)

Αρχείο Δημήτρη Πικιώνη, Αρχεία Νεολληνικής Αρχιτεκτονικής (ΑΝΑ) (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα)

5.2 κύριες δημοσιεύσεις:

Architectural Association. (1989) *Dimitris Pikionis, Architect 1887 1968: A Sentimental Topography*. London: Architectural Association.

Bastéa, E., (2002) «Dimitris Pikionis and Sedad Eldem: Parallel Reflections of Vernacular and National Architecture». In Brown, K.S. and Hamilakis, Y. eds., *The Usable Past: Greek Metahistories*. Lexington books, pp.147-169.

Ελευθερία (1965) «Η Επαρχία στην Πρωτεύουσα», 28 Μαρτίου 1965.

ΕΜΠΡΟΣ (1957) «Η Μικρή Πολιτεία της Εθνικής Εστίας», 26 Ιανουαρίου 1957.

Καθημερινή (1955) «Εθνική Εστία», 20 Μαΐου 1955.

Κουτσογιάννης, Αθ. (1973) «Υπόμνημα», Αδημοσίευτο, Αρχείο Αθ.Κουτσογιάννη, Χαλάνδρι, Αθήνα.

Κουτσογιάννης, Αθ. (1991) «Ιστορικό της Μελέτης και Επιβλέψεως», Αδημοσίευτο, Αρχείο Αθ.Κουτσογιάννη, Χαλάνδρι, Αθήνα.

Λιόλιου, Β. (2015) «Η «Ελληνικότητα» του Τοπίου ως Ιδεολογία της Ανάπτυξης και η Ενσωμάτωση του Όρου στον Τεχνικό Πολεοδομικό Λόγο για την Αθήνα κατά τις δεκαετίες '30-'50', στο Αραποστάθης Σ., Παπανελοπούλου Φ., Τύμπας Τ. (επιμ.). *Τεχνολογία και Κοινωνία στην Ελλάδα: Μελέτες από την Ιστορία της Τεχνολογίας και τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.

Μαργαρίτης, Χ. (επ.) (2015), *Φώτης Κόντογλου. Από τον «Λόγο» στην «Έκφρασι»*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Pikioni, Ag. (ed.) (1994), *Dimitris Pikionis Works: The Architectural Work 1949-1964*. vol. V. Athens: Bastas-Plessas Publishers.

Πικιώνης, Δ., (1999), *Δ.Πικιώνη: Κείμενα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Preston, R. P. (2010). *The 'Eternal Return' of the Byzantine icon: Sacred and Secular in the Art of Photis Kontoglou*. Doctoral Dissertation, Harvard University.

Σκλαβενίτης, Ε. Τ. (2008) «Η Ίδρυση και Πορεία του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών», *Ενθέματα, Η Κυριακάτικη Αυγή*, 23 Μαρτίου 2008, σσ.30-31.

Σκοτινιώτη, Ε. (2009). *Φώτης Κόντογλου. Η Γραφή του ως Διακείμενο*, Αθήνα: ΣΟΚΟΛΗΣ.

Theocharopoulou, I. (2009) «Nature and the People: The Vernacular and the Search for a *True Greek Architecture*». In Lejeune, J. F. and Sabatino, M. (eds.) *Modern Architecture and the Mediterranean: Vernacular Dialogues and Contested Identities*, London and New York: Routledge, pp. 112-129.

Tsiambaos, K. (2017) *From Doxiadis' Theory to Pikionis' Work: Reflections of Antiquity in Modern Architecture*. London: Routledge.

Φιλιππίδης, Δ. (1984), *Νεολληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα: Μέλισσα.

5.3 εποπτικό υλικό

Βλέπε επισυναπτόμενο υλικό σελ.18-39

*Το εποπτικό υλικό που επισυνάπτεται στην παρούσα έκθεση δεν μπορεί να αναπαραχθεί χωρίς άδεια από τους νόμιμους κάτοχους της κυριότητας και των πνευματικών δικαιωμάτων των συγκεκριμένων έργων.

5.4 Λίστα επισυναπτόμενων εγγράφων

1-7 Πρωτότυπα υλικό - σχέδια Αρχείο Αθ.Κουτσογιάννη

8-12 Πρωτότυπο υλικό φωτογραφίες, Αρχείο Αθ.Κουτσογιάννη

13-18 Πρωτότυπο υλικό φωτογραφίες, Αρχείο Αγνής Πικιώνη

19-24 Πρωτότυπο υλικό φωτογραφίες, *Ο Άγιος Παύλος του Εθνικού Ιδρύματος Νεότητας*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002.

27-36 Φωτογραφίες αποτύπωσης, Πέτρος Φωκαΐδης, Δεκέμβριος 2016.

38-40 Αεροφωτογραφία και τοπογραφικά σχέδια

6. Έκθεση τεκμηρίωσης

Όνομα συγγραφέα: Πέτρος Φωκαΐδης

Ιδιότητα: Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ, ΥΔ ΕΜΠ

Διεύθυνση: Αθήνα

e-mail: petros.phokaides@gmail.com

5.3 εποπτικό υλικό (ΕΠΙΣΥΝΑΠΤΟΜΕΝΑ)

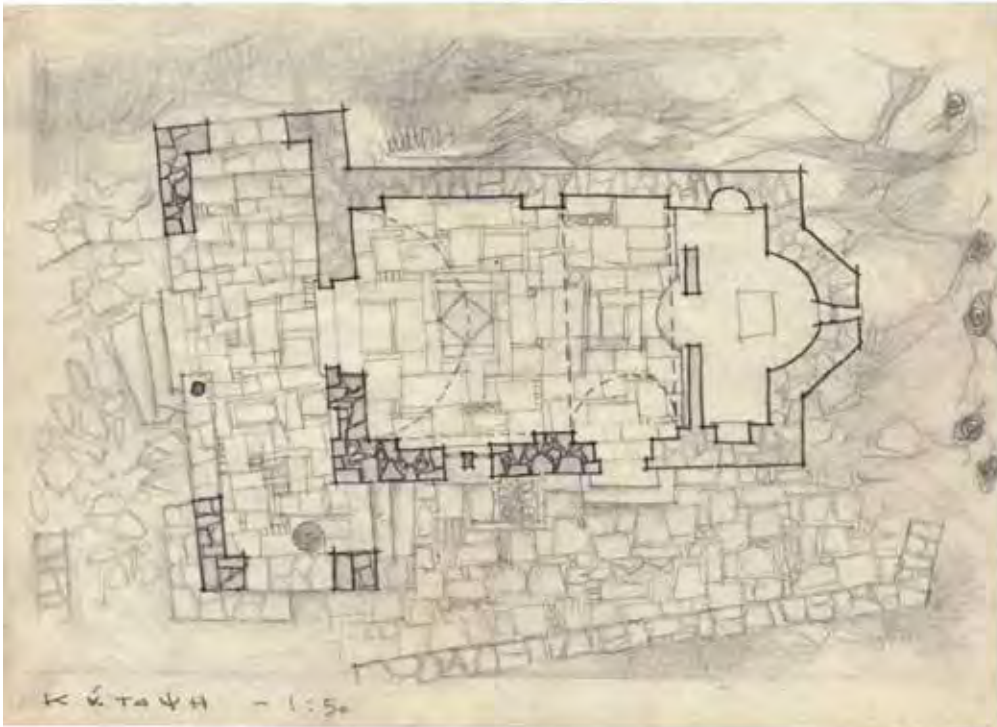
πρωτότυπο υλικό - σχέδια:

1. Σχέδιο δυτικής όψης Ναού Απ. Παύλου, 1958 (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

2. Σχέδιο νότιας όψης Ναού Απ. Παύλου, 1958 (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

3. Σχέδιο κάτοψης Ναού Απ. Παύλου, 1958 (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

4. Σχέδιο τομής κατά μήκος Ναού Απ. Παύλου, 1958 (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

5. Σχέδιο εγκάρσιας τομής Ναού Αγ. Παύλου, 1958 (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

6. Αξονομετρικό Ναού Απ. Παύλου (Προσχέδιο), 1958 (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

7. Σχέδιο νότιας όψης Ναού Απ. Παύλου (Προσχέδιο), 1958 (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

πρωτότυπο υλικό - φωτογραφίες:

8. Φωτογραφία Ναού Απ. Παύλου από νοτιοδυτική γωνία, άγνωστη ημερομηνία (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

9. Φωτογραφία εξωτερικών διαμορφώσεων Ναού Απ. Παύλου, άγνωστη ημερομηνία (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

10. Φωτογραφία νότιας όψης Ναού Απ. Παύλου, άγνωστη ημερομηνία (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

11. Φωτογραφία δυτικής όψης Ναού Απ. Παύλου, άγνωστη ημερομηνία (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

12. Φωτογραφία δυτικής όψης Ναού Απ. Παύλου, άγνωστη ημερομηνία (Αρχείο Αθ. Κουτσογιάννη, Αθήνα)

13. Φωτογραφία Ναού Απ. Παύλου από βορειοδυτική γωνία, άγνωστη ημερομηνία (Αρχείο Αγνής Πικιώνη, Αθήνα)

14. Φωτογραφία Ναού Απ. Παύλου, δυτική όψη, άγνωστη ημερομηνία (Αρχείο Αγνής Πικιώνη, Αθήνα)

15. Φωτογραφία Ναού Απ. Παύλου κατά την κατασκευή του έργου από νοτιοδυτική γωνία, άγνωστη ημερομηνία (Αρχείο Αγνής Πικιώνη, Αθήνα)

16. Φωτογραφία Ναού Απ. Παύλου κατά την κατασκευή του έργου από βορειοδυτική πλευρά, άγνωστη ημερομηνία (Αρχείο Αγνής Πικιώνη, Αθήνα)

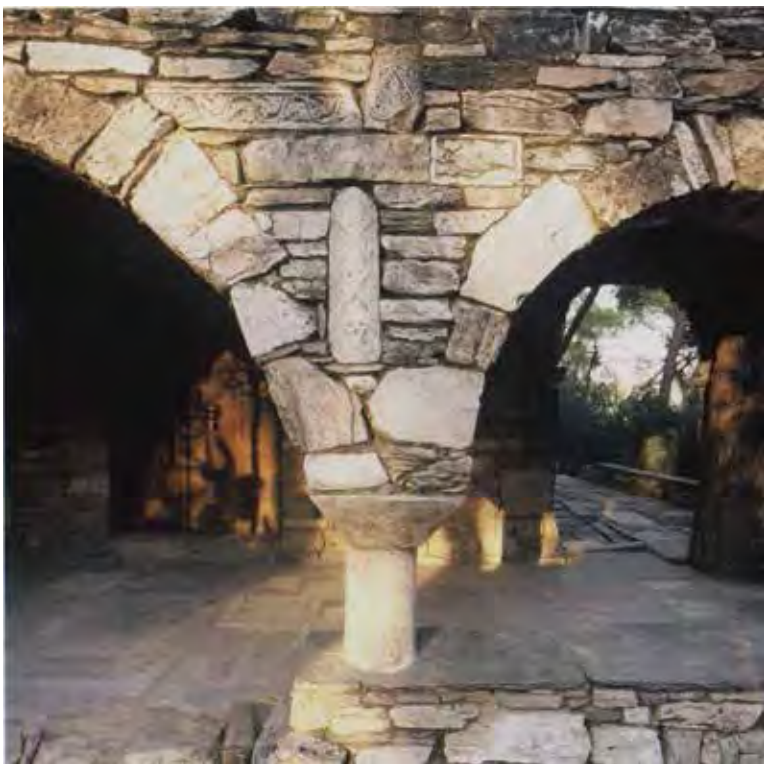
17. Φωτογραφία Ναού Απ. Παύλου από μονοπάτι πρόσβασης, άγνωστη ημερομηνία (Αρχείο Αγνής Πικιώνη, Αθήνα)

18. Φωτογραφία Δημήτρη Πικιώνη στο Ναού Απ. Παύλου, άγνωστη ημερομηνία (Αρχείο Αγνής Πικιώνη, Αθήνα)

19. Φωτογραφία λεπτομέρειας στέγης Ναού Απ. Παύλου, 2002, Φωτογραφία: Καμίλλο Νόλλας (Ο Άγιος Παύλος του Εθνικού Ιδρύματος Νεότητας, Αθήνα: Μεταίχμιο)

20. Φωτογραφία λεπτομέρειας δυτικής όψης Ναού Απ. Παύλου, 2002, Φωτογραφία: Καμίλλο Νόλλας (Ο Άγιος Παύλος του Εθνικού Ιδρύματος Νεότητας, Αθήνα: Μεταίχμιο)

21. Φωτογραφία λεπτομέρειας ξύλινης εισόδου Ναού Απ. Παύλου, 2002, Φωτογραφία: Καμίλλο Νόλλας (Ο Άγιος Παύλος του Εθνικού Ιδρύματος Νεότητας, Αθήνα: Μεταίχμιο)

22. Φωτογραφία εσωτερικού Ναού Απ. Παύλου, 2002, Φωτογραφία: Καμίλλο Νόλλας (Ο Άγιος Παύλος του Εθνικού Ιδρύματος Νεότητας, Αθήνα: Μεταίχμιο)

23. Φωτογραφία λεπτομέρειας διακόσμησης τέμπλου Ναού Απ. Παύλου, 2002, Φωτογραφία: Καμίλλο Νόλλας (Ο Άγιος Παύλος του Εθνικού Ιδρύματος Νεότητας, Αθήνα: Μεταίχμιο)

24. Οι τρεις φορητές εικόνες του Φώτη Κόντογλου, οι οποίες αγιογραφήθηκαν για το Ναό Αποστόλου Παύλου, Φωτογραφία: Καμίλλο Νόλλας (Ο Άγιος Παύλος του Εθνικού Ιδρύματος Νεότητας, Αθήνα: Μεταίχμιο)

Φωτογραφίες αποτύπωσης:

25. Φωτογραφία εσωτερικού Ναού Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

27. Πλακόστρωτο μονοπάτι πρόσβασης στο Ναό Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

28. Πλακόστρωτο μονοπάτι πρόσβασης στο Ναό Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

29. Φωτογραφία δυτικής και κύριας όψης Ναού Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

30. Φωτογραφία βορειοδυτικής γωνίας Ναού Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

31. Φωτογραφία βόρειας όψης Ναού Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

32. Φωτογραφία βορειοανατολικής γωνίας Ναού Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

33. Φωτογραφία ανατολικής όψης Ναού Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

34. Φωτογραφία νότιας όψης Ναού Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

35. Φωτογραφία δυτικής κύριας όψης Ναού Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

36. Λεπτομέρεια της δυτικής όψης του Ναού Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

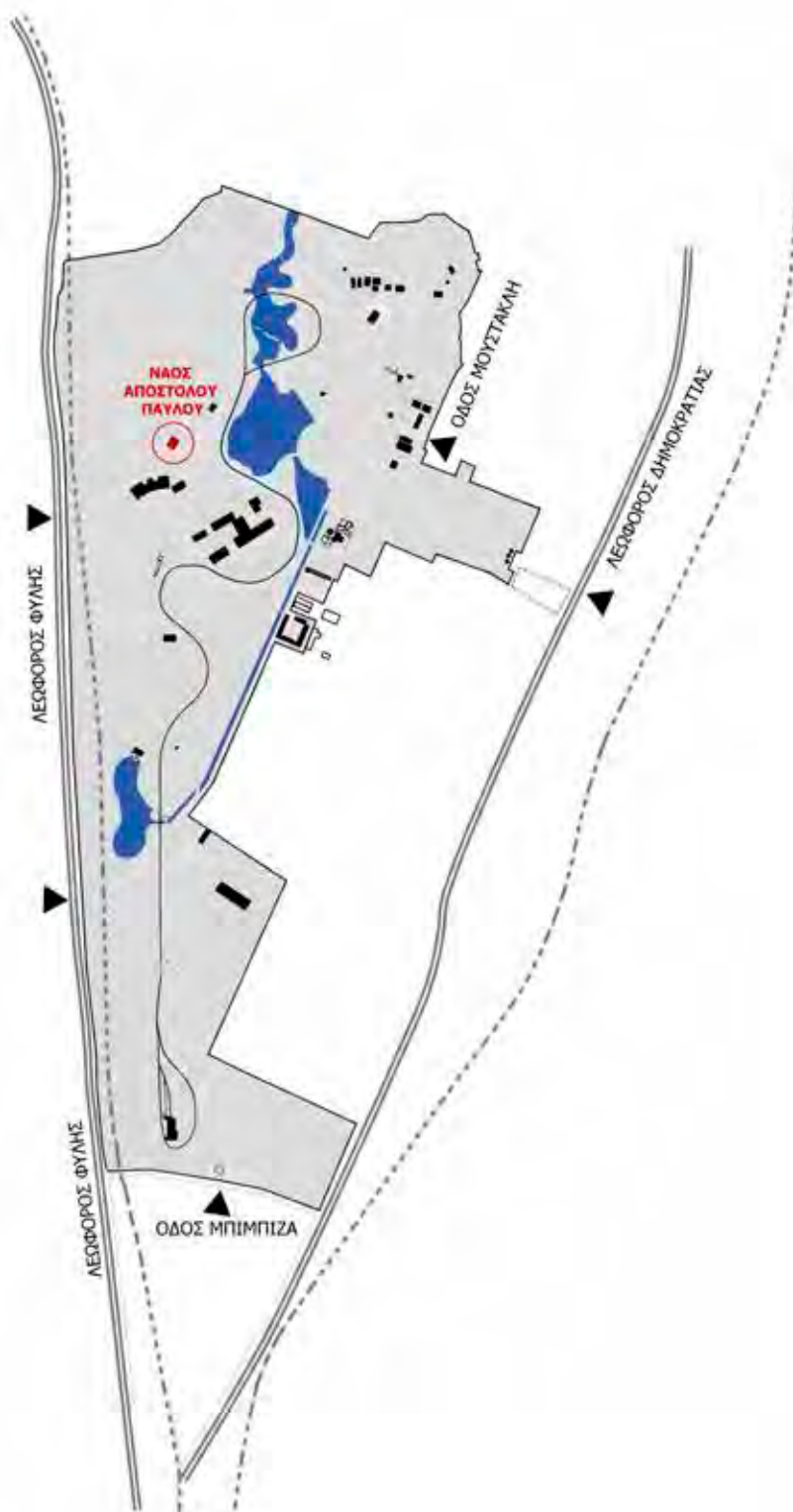

37. Φωτογραφία προστώου Ναού Απ. Παύλου, 2016, Φωτογραφία: Πέτρος Φωκαΐδης

αερο-φωτογραφία και τοπογραφικά σχέδια:

38. Αεροφωτογραφία, Θέση Ναού Απ.Παύλου στο Μητροπολιτικό Πάρκο Περιβαλλοντικών και Εκπαιδευτικών Δραστηριοτήτων και Ανάπτυξης Κοινωνικής Οικονομίας «Αντώνης Τρίτσης»

39.Τοπογραφικό (1:1000, περίπου), Θέση Ναού Απ.Παύλου στο Μητροπολιτικό Πάρκο Περιβαλλοντικών και Εκπαιδευτικών Δραστηριοτήτων και Ανάπτυξης Κοινωνικής Οικονομίας «Αντώνης Τρίτσης»

40. Τοπογραφικό (1:5000, περίπου), Θέση Ναού Απ.Παύλου στο Μητροπολιτικό Πάρκο Περιβαλλοντικών και Εκπαιδευτικών Δραστηριοτήτων και Ανάπτυξης Κοινωνικής Οικονομίας «Αντώνης Τρίτσης»